

ПОРТРЕТНИЙ ОПИС ЯК ЗАСІБ ОСЯГНЕННЯ ХАРАКТЕРУ ЛІТЕРАТУРНОГО ГЕРОЯ (на матеріалі повісті К. Паустовського “Чорне море”)

Запропоновані нами педагогічні умови та методичні прийоми допоможуть створити сприятливе середовище для процесу підвищення ефективності фахової підготовки майбутнього вчителя музики, що приведе до зміни в їхній ціннісно-смысловій сфері, розвитку внутрішнього індивідуально-творчого потенціалу особистості. В руслі педагогічного пошуку предметом наступного вивчення можуть виступати такі проблеми, як розробка технологій формування особистісного ставлення до хорового репертуару в індивідуально-виконавських класах на різних етапах онтогенезу. Подальших наукових пошуків потребують питання, пов'язані зі всебічним вивченням особистісно орієнтованих технологій навчання з позицій аксіологічного підходу.

1. Коваленко І.Г. *Методика формування професійно-особистісних якостей майбутніх учителів музики в процесі вивчення диригентсько-хорових дисциплін: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Інна Григорівна Коваленко. – К.: НПУ ім. М. Драгоманова. – 2008. – 210 с.*

2. Кульневич С.В. *Педагогика личности от концепций до технологии: учеб. пособ. / Сергей Владимирович Кульневич. – Ростов-на-Дону: “Учитель”, 2001. – 160 с.*

3. Курлянд З.Н. *Особистість вчителя сучасної школи: навч. посіб. / Зінаїда Наумівна Курлянд. – Одеса: ПДПУ ім. К. Ушинського, 2001. – С. 32 – 38.*

4. Лобейко Ю.А. *Творческое развитие педагога в системе послевузовского образования / Юрий Александрович Лобейко. – М.: АПК и ПРО Минобразования РФ, 1999. – 152 с.*

5. Михаськова М.А. *Особливості й проблеми музично-освітньої діяльності студентів музичних факультетів вищих закладів педагогічної освіти / Марина Анатоліївна Михаськова; упор. О. Ростовський. – Ніжин: НДПУ, 2004. – 185 с. (Проблеми педагогіки музичного мистецтва).*

6. Сегеда Н.А. *Підготовка майбутнього вчителя музики до професійної самореалізації: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Наталя Анатоліївна Сегеда. – К.: НПУ ім. Драгоманова, 2002. – 209 с.*

7. *Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. / [зб. статей / під ред. О.І. Пометун, Л.В. Пироженко]. – К.: Вид-во А.С.К., 2003. – 192 с.*

Стаття надійшла до редакції 05.03.2011

УДК 821.161.1 – 31.09

Олена Куцик, кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури
Марія Колечко, кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янських мов
Ганна Попадинець, кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ПОРТРЕТНИЙ ОПИС ЯК ЗАСІБ ОСЯГНЕННЯ ХАРАКТЕРУ ЛІТЕРАТУРНОГО ГЕРОЯ (на матеріалі повісті К. Паустовського “Чорне море”)

У статті розглянуто, як відображення у портретному описі внутрішнього світу і переживань героїв повісті К. Паустовського “Чорне море” стає важливим елементом їх психологічної кваліфікації, характеристики психолого-емоційного стану.

Ключові слова: портрет, персонаж, мистецтво, повість “Чорне море”.

Літ. 10.

Постановка проблеми. Важливою темою для К. Паустовського в 30-і роки ХХ ст. виявляється не лише співвідношення між романтичною мрією та дійсністю, але й проблема відкриття романтики у цій дійсності, оспівування героїв сучасної йому епохи. Письменник зазначав, що “лише поряд з людьми набуває змісту та значення все, що написано на наступних сторінках. Без людей нашого часу, повного перемог і людської теплоти, немає прекрасного ні в барвах морів, ні у вітрах, ні в хмарах, ні в леті птахів, – ні в чому, що називається життям” [6, 5].

Художньо зображаючи взаємодію людини з довкіллям, майстри слова описують зміни в зовнішньому вигляді персонажів у конкретних ситуаціях, у взаєминах між ними. Пильна увага до портрета “грунтується на загальній закономірності, згідно з якою внутрішні психічні стани людей відбиваються в міміці, пантоміміці, динаміці мовлення, диханні тощо, що допомагає у процесі спілкування глибше розуміти внутрішній світ один одного” [4, 562]. Відомо, що письменники фіксують як зовнішній вигляд персонажів, так і їхній внутрішній стан. Тому портрет є також засобом і психологічного аналізу.

ПОРТРЕТНИЙ ОПИС ЯК ЗАСІБ ОСЯГНЕННЯ ХАРАКТЕРУ ЛІТЕРАТУРНОГО ГЕРОЯ (на матеріалі повісті К. Паустовського “Чорне море”)

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень, присвячених вивченню портретного опису в художній структурі твору, можна назвати такі наукові розвідки: Л.С. Зингер “О портрете. Проблемы реализма в искусстве портрета”; Л.И. Кричевская “Портрет в прозе Пушкина”; Б.Е. Галанов “Живопись словом. Человек. Пейзаж. Вещь”; А.Н. Дубовиков “Игра в портреты”; Л.И. Еремина “О языке художественной прозы Н.В. Гоголя” та інші. Життєвий і творчий шлях, особливості прози К. Паустовського досліджували Л. Левицький [3], Л. Краснова [1], С. Щелокова [9; 10]. Лексико-стилістичні засоби творення художньої виразності у пейзажних замальовках К. Паустовського були об’єктом дослідження О. Куцик [2] тощо. Опис зовнішності героїв прози письменника не був предметом вивчення у наукових працях останніх десятиліть.

Мета розвідки – простежити, як відображення у портретному описі внутрішнього світу і переживань героїв стає важливим елементом їх психологічної кваліфікації, характеристики психолого-емоційного стану (на матеріалі повісті К. Паустовського “Чорне море”).

Виклад основного матеріалу. Портрети персонажів можуть бути докладними, розгорнутими або фрагментарними, неповними; можуть подаватися відразу в експозиції чи при першому знайомстві з персонажем або поступово, з розгортанням сюжету за допомогою виразних художніх деталей. Все це залежить від традицій, особливостей літературного напрямку, норм відповідного жанру, індивідуального стилю митця. Скажімо, реалісти подавали розлогі докладні портрети. Традиція психологічного портрета, який складається з яскравих деталей, прийшла з творчістю Л.М. Толстого, А. Чехова, О. Купріна, М. Коцюбинського, В. Стефаніка тощо.

Поняття “портрет” може вживатися як у вузькому, так і в широкому значеннях. У літературознавстві портрет (фр. *portrait* – зображення обличчя людини на фотографії або полотні) – це один із засобів характеротворення, типізації та індивідуалізації персонажів [4, 562]. Ми говоримо про “широке” тлумачення портрета, коли він взагалі не відокремлюється від поняття персонажа (це більшою мірою характерно для зарубіжного літературознавства). Більш вузько це поняття розглядається у вітчизняній лінгвістиці тексту, лінгвостилістиці та стилістиці.

Портрет героя виокремити у тексті не складно, набагато складніше зрозуміти його роль в образотворенні, зрозуміти, що у справді

художньому портреті немає нічого випадкового, кожна риса зовнішності є проєкцією характеру, психологічного стану персонажа.

Місце портрета літературного героя у творі й повнота його зображення залежить від творчого задуму і методу письменника, авторського ставлення до персонажа. Письменник через портретні деталі, через їх динаміку передає сутність людини, її внутрішній світ, а читач, сприймаючи їх, засвоює авторську візію людини і концепцію особистості. Поряд із пейзажами, інтер’єрами, монологами, діалогами тощо портрет формує художній світ твору.

У середині 30-их років минулого століття К. Паустовський звертається до зображення романтики “повсякденності”, яку творять пересічні люди. Першою спробою у цьому напрямку було оповідання “Чорне море”, у якому автор створює галерею образів, кожен з яких вирізняється яскравою характерною деталлю: *порыжевшие швы костюма; воспалённые от чтения глаза; улыбка; костлявые пальцы; дикие белые глаза; горящие глаза; белые зубы и сильный голос; слёзы, размазанные по худым детским щекам; искры, сыплющиеся из волос, будто из труб паровой машины* [Див.: 6] тощо.

У літературознавстві виділяють різні типи портрета. До прикладу, портрет *живописний*, коли переважають зорові враження: *Шмидт был строен и лёгок. Его движения были точны и спокойны. Я изъездил Европу, бывал во многих картинных галереях, видел величайшие творения кисти, но даже на картинах мастеров Возрождения я не встречал таких лиц. Есть лица, бледные от великой внутренней страсти, излучающие свет ума и благородства. Таким было лицо Шмидта* [6, 45]; *Среди пассажиров был оборванный, небритый матрос* [6, 22]; *Капитан – унылый и тощий старик – ответил им, что это не их, пассажирское дело* [6, 24]; *Дом, где находилась школа, принадлежал адмиральше Коланс. Это решительная высокая и хромая старуха, ходившая с кочергой вместо палки, спаслась от выселения тем, что отдала под школу свой особняк* [6, 26]; *Человек, только что смолвивший лодку, – тщедушный старик с косматыми бровями, – стоял, окружённый мальчишками, и держал в руке что-то беспомощно бившееся и издававшее болезненный писк* [6, 19].

У випадку, якщо письменник зосереджує увагу читача на положенні тіла героя, можемо говорити про портрет *пластичний*: *“Голодные татары из Байдар и Бахчисарая валялись на улицах и*

ПОРТРЕТНИЙ ОПИС ЯК ЗАСІБ ОСЯГНЕННЯ ХАРАКТЕРУ ЛІТЕРАТУРНОГО ГЕРОЯ (на матеріалі повісті К. Паустовського “Чорне море”)

просили хлеба. Они **протягивали к нам костлявые пальцы** и тихо сипели. Говорить они не могли” [6, 26]; Адмиральша пришла и слушала, **стоя в дверях с кочергой, прямая и грозная**, как богиня возмездия [6, 26]; Но сегодня пассажиров почти не было. Сел унылый грек с миртовой веткой в руке, – должно быть, он принёс её с Братского кладбища. Грек с **недоумением повертел ветку в руке и выбросил в воду** [6, 18]; Она вздохнула, **подняла с земли осколок синей простой тарелки и спрятала его в карман пушистого жакета** [6, 21].

К. Паустовський був ще й майстром **портрета з лейтмотивом** (опис зовнішності з особливою, характерною рисою, яка повторюється протягом усього твору). Наведемо приклади: Гарт улыбался одними **морщинами**, сбежавшимися около воспаленных от чтения глаз [6, 6]; Я взглянул на Гарта. Шляпа лежала у него на коленях. Он откинулся на спину кресла и, **высоко подняв голову, сосредоточенно смотрел на сцену. Морщины на лбу разошлись. Он обернулся, встретился со мной глазами и кивнул мне головой. Его улыбка была простодушна**, как у любого из молодых матросов [6, 30]; Особенно их смущал Гарт своим высоким ростом, **сухим лицом и глухим голосом** [6, 33].

Автор зображує процес духовної перебудови головного героя повісті – Гарта. Дослідники творчості К. Паустовського вважають цього персонажа “двійником” самого автора [Див.: 9, 84]. Ми бачимо, як Гарт поступово зацікавлюється “звичайними речами”, як зустрічі з людьми наштовхують його на нові відкриття, як все наполегливіше він шукає істину в житті. Художнє зображення духовного перелому головного героя у творі яскраво відображено й у його портреті.

Загальновідомо, що портрет виступає одним із засобів індивідуалізації персонажа. Окрім зовнішніх, фізичних характеристик, увагу читача автор звертає на одяг, зачіску, манери, аксесуари, тобто все те, що підкреслює смаки, звички, пристрасті – індивідуальність літературного героя.

Портретний опис, таким чином, включає:

- по-перше, зображення зовнішності (обличчя, очі, руки, волосся, посмішка): *В одну из таких ночей Денисов пришёл поздно. Он не постучал, как всегда, в окно, а долго скрёб по стеклу пальцами и, прижав **расплющенный нос**, смотрел на меня с улицы **дикими белыми глазами** [6, 27]; На кладбище я первый раз увидел Шмидта. Это был морской офицер,*

высокий и бледный. Глаза у него горели, как у пророка [6, 37]; *Гарт нажил жестоких врагов – пронзительных хозяек с **узлами бесцветных волос на затылке**, проклинавших стрелы, мальчишку и писателя* [6, 6]; *Капитан со **скукой на лице** вытащил из кармана вместо традиционного револьвера измятую бумажку и показал ее матросам* [6, 24];

- по-друге, опис міміки, голосу, динаміки дихання, манер, пантоміміки: *Голубоглазый старик смотрел добродушно на Гарта и **постукивал добродушно по столу*** [6, 11]; *Глядя на руки женщины, Гарт догадался, что набросок маслом принадлежит ей. Голос почему-то окончательно убедил его в том, что перед ним стоит художница* [6, 20]; *Идёт навстречу Шмидт. Живой, весёлый, смеётся мне. **Зубы у него были белые и голос сильный. Добрый голос*** был у человека [6, 41];

- по-третє: одягу й аксесуарів: *Гарт ходил в **чёрном просторном костюме**, строгом и скучном, как у английского священника. Только **порыжевшие швы и заплаты** говорили о тягостных днях одиночества и нищеты* [6, 5 – 6]; *Я не удивился встрече с Гартом, но был поражён тем, что Гарт беседовал с молодой женщиной. Она была **одета с простотой**, выдающей внутреннее благородство* [6, 28]; *Ещё на миноносце “270” кто-то накиннул на Шмидта **мокрую матросскую шинель, измазанную углём**. Шмидт после ареста был покрыт потёками чёрной грязи* [6, 44].

Паустовський прагне зрозуміти головні принципи романтичної типізації. Він ставить перед собою завдання – показати в дійовій особі “той образ майбутньої людини, до якої народ прагне силою своїх помислів і сподівань” [9, 88]. На його думку, існують певні риси, цікаві, необхідні для нового часу [Там само]. Наприклад, одним із найскладніших образів повісті “Чорне море” є Гарт. У його житті простежується трагічна доля відомого російського письменника О. Гріна – художника-романтика з минулого [9, 82]. Деталі до портрета цього героя фрагментарно відзначаємо у тексті твору. Вони допомагають читачеві збагнути його характер, зрозуміти внутрішньо-психологічний стан цього “живого анахронізму”, “закинutoї людини”, що “випала із свого часу”, але “добру і талановиту” [Див.: 6].

Як відображення внутрішніх переживань героя, портретний опис у К. Паустовського, зазвичай, є важливим елементом його психологічної кваліфікації, характеристики психолого-емоційного стану. У переходах від одного характеру до іншого письменник досягає

ПОРТРЕТНИЙ ОПИС ЯК ЗАСІБ ОСЯГНЕННЯ ХАРАКТЕРУ ЛІТЕРАТУРНОГО ГЕРОЯ (на матеріалі повісті К. Паустовського “Чорне море”)

не лише відчуття повторюваності тих чи інших рис, але й динамічного їх розвитку, внутрішньої ускладненості.

Подекуди портрет є динамічним, передає зміни зовнішності персонажа, що пов'язані зплинністю часу, й нерідко розкриває причини і обставини, які призвели до цих змін. Ось приклад. При першій зустрічі з художницею Сметаніною читач бачить її очима Гарта: *Гарт посмотрел на женщину и отвернулся. Если бы его спросили, что он увидел, он бы ответил – свет. Свет моря и воздуха, свет солнца и блеск, присущий человеческой радости и уму – именно это Гарт увидел в глазах женщины. Она улыбнулась. Ничто так не передаёт чистоты человеческих мыслей, как улыбка* [6, 20]. Пізніше ми бачимо Сметаніну очима автора-оповідача: *Сметанина произвела на меня впечатление человека чистого ума и сильного темперамента. Она была красива той непосредственной врождённой красотой, которая распространяется на всё – на лицо, глаза, волосы, манеру говорить, смеяться и сердиться* [6, 30]. Протягом повісті змінюється портретний опис героїні, який передає внутрішньо-емоційний її стан: *Я смотрел на Сметанину, но не видел её лица. Внезапно, может быть оттого, что мои глаза устали, мне показалось, что её лицо осветилось холодным огнём. Я отчётливо различил чистый лоб, брови и встревоженные глаза* [6, 63]; *Сметанина зачерпнула воду в ладонь. Сквозь пальцы полились с плеском струи жидкого магического света. Вода освящала её лицо, бледное от волнения* [6, 63]. Це яскравий приклад саме романтичного портретного опису.

За ознакою композиційної будови виокремлюють два види портретної характеристики персонажа.

Насамперед, – цілісний портретний опис (такий, що містить у собі більш чи менш детально зображення зовнішності героя): *Особенно их смущал Гарт своим высоким ростом, сухим лицом и глухим голосом* [6, 33]; *Баранов был немолод, но держался стройно. Только желтоватые белки глаз и седина говорили о склерозе и старости* [6, 78]; *Подбельский был томный и картавый юноша. Он ходил преимущественно босиком и в дырявой шинели. В холодные зимние дни он носил облезлое, но всё ещё пышное дамское боа* [6, 81].

Художнє мовлення К. Паустовського в таких замальовках вирізняється надзвичайною влучністю, точністю слів, які передають ті чи інші характерні риси персонажа.

Художня деталь також є засобом словесного

мистецтва, якому властива особлива змістова наповненість, символічна зарядженість, важлива композиційна та характерологічна функція. Через деталь значною мірою виявляється спосіб художнього мислення, його здатність вихопити з-поміж безлічі речей чи явищ таке, що у сконцентрованому, спресованому вигляді економно і з великою експресивністю дає змогу виразити авторську ідею твору. Художня деталь з'являється часто внаслідок інтуїтивного імпульсу, як осягнення, навколо неї нерідко “організовується” уся будова твору [4, 731].

Особлива риса портретного мистецтва у К. Паустовського – це фрагментарність, акцент на окремих деталях, уміння коротко, зазвичай, двома-трьома штрихами створити незабутню зовнішність людини. Це так званий фрагментарний портретний опис (тобто такий, у якому виокремлено одну чи більше суттєвих деталей), наприклад: *Первое, что он увидел, – это руки женщины, сильные и быстрые* [6, 20]; *Капитан упирался. Матросы схватили его за ветхие рукава шинели, но тут – точь-в-точь, как в старинных романах – пришло избавление* [6, 24]; *Вереницы серых старух бродили по мусорным улицам и тесному базару* [6, 25]; *Бойцы ворвались в квартиру. Они никого не нашли, кроме хилого юноши в пенсне* [6, 27]; *Я открыл ему дверь. Денисов вошёл, шатаясь. Кепки на нём не было. Он запер дверь на ключ, застал и сел на пол* [6, 27]; *На рукаве его кителя я увидел широкие золотые нашивки, из чего заключил, что Денисов занимает крупный командный пост* [6, 28]; *Он показал мне среди оркестрантов худого человека в пенсне. Я узнал в нем, несмотря на седые виски, юношу, игравшего Чайковского в обледелой школе* [6, 29]; *Я сидел сзади и видел молодые и напряженный затылки моряков* [6, 29]; *Дымченко свёртывал из табака сигарку. Старческая слеза упала на неё, и бумага расплзлась под дрожащими пальцами* [6, 33].

Часто авторське ставлення й оцінка персонажа виражені безпосередньо, рідше – приховано, завуальовано. Наприклад, на початку повісті автор знайомить читача з “весёлым и вспыльчивым стариком” Юнге – господарем квартири, в якій мешкав Гарт: *Юнге считался севастьяпольским чудачком. Он заведовал службой погоды в порту. Старик гордился своей профессией. Он любил повторять, что дело метеоролога заключается в том, чтобы растолковывать дуракам простой язык природы. Гарт был рад, что поселился у этого шумного человека,*

ПОРТРЕТНИЙ ОПИС ЯК ЗАСІБ ОСЯГНЕННЯ ХАРАКТЕРУ ЛІТЕРАТУРНОГО ГЕРОЯ (на матеріалі повісті К. Паустовського “Чорне море”)

дружившего с облаками и циклонами [6, 7]. Портретний опис Юнге цілком відповідає уяві читача про цю людину: *Гарт мельком взглянул на Юнге. Его синий морской китель был растёгнут, под ним виднелась белоснежная сорочка. Голубоглазый старик смотрел добродушно на Гарта и постукивал пальцами по столу* [6, 11].

Іноді опис зовнішності героя не відображає, а в окремих випадках і суперечить уявленню про його характер і внутрішній світ: *Внешность Баранова не соответствовала представлению о беспокойном капитане. Это был старик с лицом актёра, играющего несчастных и благородных отцов. Говорил он прекрасным, но хриплым басом, со множеством интонаций (...) Баранов был немолод, но держался стройно. Только желтоватые белки глаз и седина говорили о склерозе и старости* [6, 78]; *Рассказывали о рыжем человеке исполинского роста, воре с деревянной ногой, носившем прозвище “Мальчик”* [6, 56].

Висновки. Портрет, тобто зовнішня характеристика дійової особи, може наочно й виразно показати особливості внутрішнього світу людини, її соціальні зв'язки. Як одна з граней художнього образу портрет тісно пов'язаний з усією системою художнього мислення письменника. Прекрасні зразки художніх описів зовнішності людини представлені у повісті К. Паустовського “Чорне море”.

Зв'язок між портретом і внутрішнім світом героя, а також соціальними умовами, в яких він формується, глибший і складніший, ніж може здатися на перший погляд. Зовнішність людини значною мірою залежить від її біологічних властивостей. Але ці риси формуються в певних умовах, на них впливає і побут, і виховання, і суспільний стан. Усі ці чинники формують характер людини і накладають відбиток на її зовнішній вигляд, на манеру триматися, говорити, усміхатися, гніватися, виражати свою радість тощо. Якщо так відбувається у повсякденному житті, то в художньому творі всі ці умови набувають ще більшого значення. Оскільки вплив окремих чинників перетворюється на свого роду закономірності, то завдання письменника – показати в образній формі суспільне через особисте, конкретне. Різні письменники це завдання розв'язують по-різному. К. Паустовський, наприклад, передає внутрішній світ своїх героїв,

усвідомлення ними свого місця і ролі в суспільстві скупими, нечисленними, але вагомими деталями портрета, супроводжуючи їх авторськими коментарями.

У характерах героїв письменник часто виділяє одну типову рису або деталь і вже не випускає її з поля зору протягом усієї розповіді. Ця риса вбирає в себе всі складні відтінки життя, залишаючись у цілому незмінною. Прокоментована автором деталь часто стає “психологічним ключем” до розуміння образу.

Отже, саме в портретних описах переважає ліричний авторський підхід до зображуваного, намагання митця поетично змалювати ідеал людини свого часу.

1. Краснова Л. Штрихи к творческому портрету К. Паустовского // *Русский язык и литература в учебных заведениях*. – 2002. – № 5. – С. 11 – 14.

2. Куцик О. Лексико-стилістичні засоби творення художньої виразності у пейзажних замальовках К. Паустовського // *Філософія і поетика художнього тексту-твору*. – Дрогобич, 2010. – Вип. 2. – С. 133 – 145.

3. Левицкий Л. Константин Паустовский. *Очерк творчества*. – М.: Сов. писатель, 1983. – 408 с.

4. *Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін.* – К.: ВЦ “Академія”, 1997. – 752 с.

5. Мэттьюс Л. *Волишебник слова / Константин Паустовский* // *Радуга*. – 2002. – № 5. – С. 146 – 154.

6. *Паустовский К. Золотая роза: Повести*. – Кишинев: Лит. Артистикэ, 1987. – 608 с.

7. Приходько Л. *Тремтлива музика у прозі Паустовського* // *Всесвітня література в навчальних закладах України*. – 2007. – № 6. – С. 31 – 34.

8. Скрипник Л. *Світ після дощу: До 100-річчя з дня народження К. Паустовського* // *Літературна Україна*. – 1992, 18 червня – С. 3.

9. Щелокова С.К. *Паустовский – романтик и реалист (Идейно-художественные искания 20 – 50-х годов)*. – К.: Вища школа, 1982. – 184 с.

10. Щелокова С. *Художественный мир К. Паустовского* // *Русский язык и литература в учебных заведениях*. – 2002. – № 5. – С. 5 – 11.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2011

